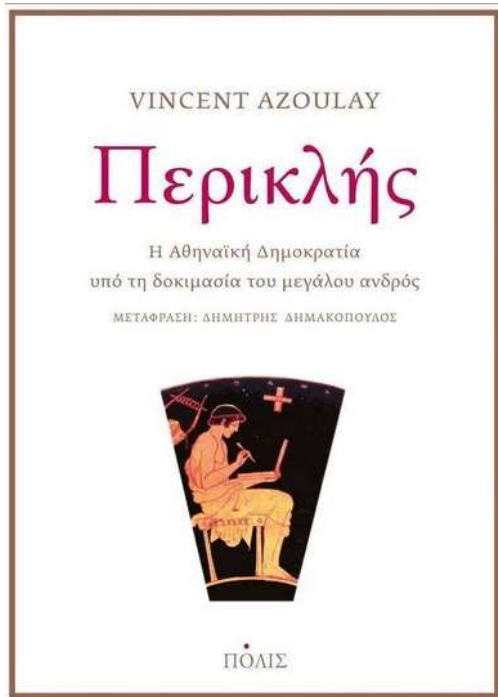

Μετά τον Περικλή: Η παρακμή της Αθήνας;

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του [Vincent Azoulay](#)
«ΠΕΡΙΚΛΗΣ η αθηναϊκή δημοκρατία
υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός»)

Στην Ιστορία του, ο Θουκυδίδης αποδίδει στον θάνατο του Περικλή κομβική θέση στην αθηναϊκή ιστορία. Η περίοδος της «βασιλείας» του χαράσσει, σύμφωνα με τον ιστορικό, μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην εποχή που μια ενάρετη ελίτ διοικούσε την κοινότητα και τα χρόνια που η δημοκρατική πόλη παραδόθηκε στους κακούς δημαγωγούς. Αυτή η μανιχαϊστική θεώρηση, η οποία βρήκε την πληρέστερη έκφρασή της στον Πλούταρχο, υιοθετήθηκε συχνά από τη νεότερη ιστοριογραφία χωρίς την παραμικρή κριτική.¹ Ωστόσο, στις αρχαίες πηγές δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς αυτό το θέμα· το αντίθετο, μάλιστα. Ορισμένοι αρχαίοι συγγραφείς απορρίπτουν αυτή την εικόνα που στηρίζεται στο ιστοριογραφικό σχήμα της ακμής -

ως τα χρόνια του Περικλή- και της παρακμής - μετά τον θάνατό του. Οι μαθητές του Σωκράτη, λόγου χάρι, δεν δίσταζαν να επικρίνουν ακόμα και την περίοδο της «βασιλείας» του. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ο Αθηναίος ηγέτης δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί πρότυπο: αποδείχτηκε ανίκανος, όχι μόνο να δώσει καλή ανατροφή στα παιδιά του, αλλά και να διαπαιδαγωγήσει τον αθηναϊκό λαό. Ο Περικλής είχε, επομένως, συντελέσει και ο ίδιος στη διαδικασία της παρακμής η οποία, αν πιστέψουμε τον φιλόσοφο, χαρακτηρίζει την αθηναϊκή ιστορία από τις απαρχές της. Για τον Πλάτωνα, η δημοκρατία ήταν ένα πολίτευμα εκ φύσεως στρεβλό, και η προσωπικότητα των ηγετών είχε μικρή σημασία: σε τελική ανάλυση, ο ίδιος ο λαός, σαν τύραννος, ανάγκαζε τους ηγέτες να συμμορφώνονται με τις επιθυμίες του.

Με την προϋπόθεση ότι θα την απαλλάξουμε από το ιδεολογικό της φορτίο, η ανάλυση του Πλάτωνα μας οδηγεί σε μια διαφορετική θεώρηση της θέσης του θανάτου του Περικλή στην ιστορία της Αθήνας. Η σκέψη του Πλάτωνα μας καλεί, όχι να αναζητήσουμε πάση θυσία μια τομή -θετική ή αρνητική-, αλλά να εντάξουμε τη ζωή του Περικλή στο εσωτερικό μιας ιστορικής ανατροπής μεγάλης έκτασης, η οποία την πλαισιώνει και την ξεπερνά: πρόκειται για την υποταγή των ελίτ στον αθηναϊκό λαό.

Ο θάνατος του Περικλή και η έλευση των δημαγωγών

¹ Βλ., π.χ., W.R. Connor, *The New Politicians*, ό.π., όπου πάντως ο συγγραφέας δεν προσυπογράφει τις ηθικολογίες και τον λόγο περί «παρακμής» των αρχαίων πηγών.

Αλλαγή πολιτικής φρουράς;

Τόσο ο Θουκυδίδης όσο και ο Αριστοτέλης έχουν επισημάνει, ο καθένας με τον τρόπο του, μια ρήξη στον πολιτικό βίο της Αθήνας. Στον επικήδειο του για τον Αθηναίο ηγέτη, ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει τη ριζική αντίθεση ανάμεσα στον Περικλή και τους διαδόχους του: «όσο χρόνο, στον καιρό της ειρήνης, ήταν ο ηγέτης της πόλης, την κυβέρνησε με σύνεση και διαφύλαξε την ασφάλειά της, και επί των ημερών του έγινε η πόλη τόσο μεγάλη [...]. Αυτοί που ήλθαν έπειτα στα πράγματα ήσαν μάλλον ίσης αξίας (ἴσοι μᾶλλον αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους) και ορέγονταν καθένας για τον εαυτό του να γίνουν πρώτοι, φθάνοντας στο σημείο να αφήσουν να περάσει ο έλεγχος των πραγμάτων στις διαθέσεις του δήμου».² Ο συγγραφέας της Αθηναίων πολιτείας καταλήγει στην ίδια διαπίστωση, σε μια εξίσου έντονα χρωματισμένη ανάγνωση της ιστορίας της πόλης: «Για όσον καιρό ο Περικλής ήταν επικεφαλής του δήμου, οι θεσμοί του πολιτεύματος λειτουργούσαν καλύτερα· μετά τον θάνατό του, όμως, όλα έγιναν πολύ χειρότερα. Για πρώτη φορά, ο δήμος επέλεξε έναν αρχηγό (προστάτην ἔλαβεν) για τον οποίο δεν είχαν καλή γνώμη οι μετριοπαθείς (ἐπιεικεῖς), ενώ, την προηγούμενη περίοδο, οι μετριοπαθείς ήταν εκείνοι που καθοδηγούσαν τον δήμο (δημαγωγεῖν)».³

Πέρα από τις επιμέρους διαφορές,⁴ οι δύο συγγραφείς συμφωνούν σε δύο σημεία. Το πρώτο αφορά τη δομή του πολιτεύματος: στον πολιτικό στίβο δέσποζαν οι ηγέτες, ενώ ο λαός δεν ήταν παρά μια μαριονέτα στα χέρια των αρχηγών του. Το δεύτερο αφορά τη συγκυρία: και οι δύο υποστηρίζουν ότι ο θάνατος του Περικλή σηματοδοτεί μια αποφασιστική καμπή. Όταν οι ηγέτες του δήμου κατέληξαν να μοιάζουν σε εκείνους τους οποίους διοικούσαν, και δεν διαφοροποιούνταν χάρη στην αρετή τους, η παρακμή ήταν πλέον αναπόφευκτη: η έκβαση του Πελοποννησιακού Πολέμου -δυσμενέστατη για την Αθήνα- ήταν η καλύτερη απόδειξη των ισχυρισμών τους.

Η επιχειρηματολογία του συγγραφέα της Αθηναίων πολιτείας αξίζει να αναλυθεί λεπτομερέστερα. Μέχρι τον θάνατο του Περικλή, οι ηγέτες του λαού ανήκαν στην τάξη των ευπατριδών, εκείνων που είχαν ευγενή καταγωγή και χαρακτηρίζονταν από μετριοπάθεια (επιεικεια): οι αρχηγοί του δήμου ανήκαν όλοι τους στην παραδοσιακή αθηναϊκή ελίτ, μια τάξη της οποίας ο πλούτος στηριζόταν στην ιδιοκτησία και την εκμετάλλευση της γης. Ο θάνατος του Περικλή υποτίθεται ότι άνοιξε τον δρόμο στους «δημαγωγούς», ο πλούτος των οποίων προερχόταν από βιοτεχνικές δραστηριότητες: ο Κλέων ήταν ιδιοκτήτης βυρσοδεψείου, ο Υπέρβολος ήταν λυχνοποιός, ενώ ο Κλεοφών ήταν οργανοποιός που κατασκεύαζε λύρες. Από τους εκλεκτούς, στους παρακατιανούς: αυτή η κοινωνιολογική εξέλιξη υποτίθεται ότι είχε καταστροφικές συνέπειες για την πόλη. Οι καινούργιοι πολιτικοί υποτίθεται πως διέφθειραν τον λαό όχι μόνο συμβολικά, με τη χυδαία τους γλώσσα και την αναιδή συμπεριφορά τους

² Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β 65, 5 και 10.

³ *Αθηναίων πολιτεία*, 28, 1. Αυτή η διαχωριστική γραμμή θα υιοθετηθεί και από τον Πολύβιο, τον 2ο αιώνα π.Χ.: «Λίγες είναι οι βίαιες πράξεις των Αθηναίων που μπορεί να βρει κανείς στα χρόνια που κυβερνούσαν την πόλη ο Αριστείδης και ο Περικλής· πολλές είναι οι φορές που φέρθηκαν με τρόπο χρηστό κι ευγενικό. Το αντίθετο, όμως, ισχύει για την εποχή του Κλέωνα και του Χάρη» (*Ιστορία*, 9, 23, 6).

⁴ Ενώ ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει την αντίθεση ανάμεσα στον Περικλή και τους διαδόχους του, ο Αριστοτέλης της *Αθηναίων πολιτείας* παρουσιάζει μια διπλή αντίθεση, ανάμεσα, αφενός, στους ηγέτες του δήμου και τους ηγέτες της ελίτ και, αφετέρου, στους ηγέτες του λαού μέχρι τον Περικλή και τους ηγέτες του λαού που τον διαδέχθηκαν.

όταν μιλούσαν στην Εκκλησία του Δήμου,⁵ αλλά και με υλικό τρόπο, θεσπίζοντας νέες αποζημιώσεις για τη συμμετοχή στα κοινά, οι οποίες προορίζονταν για τους φτωχότερους.⁶

Αν πιστέψουμε τον Θουκυδίδη ή τη σχολή του Αριστοτέλη, ο θάνατος του Περικλή χαράσσει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε δύο διακριτές περιόδους του αθηναϊκού πολιτικού βίου: ο γιος του Ξανθίππου οδήγησε την πόλη στο απόγειο της ακμής της, χάρη στη διορατικότητα και τη σύνεσή του (*φρόνησις*).⁷ Αντίθετα, οι νέοι άξεστοι ηγέτες κατηγορούνται ότι οδήγησαν την Αθήνα στην καταστροφή. Από μια περίοδο κατά την οποία ο δήμος είναι υπό έλεγχο, υποταγμένος στον Περικλή που χαλιναγωγεί τις επιθυμίες του, η πόλη περνά σε μια περίοδο κατά την οποία ο δήμος είναι εκτός ελέγχου, στα χρόνια όπου ο Κλέων και οι διάδοχοί του τον κολάκευαν διαρκώς: η αντίθεση είναι υπερβολικά έντονη, για να μην πούμε ότι θυμίζει καρικατούρα.

Αυτή η μανιχαϊστική εικόνα δεν υποστηρίχτηκε μόνο από συγγραφείς που δεν έκρυβαν την αντίθεσή τους στη ριζοσπαστική δημοκρατία και έβλεπαν τα πράγματα από απόσταση, όπως ο εξόριστος Θουκυδίδης, ή αισθάνονταν ασφαλείς πίσω από τους τοίχους του Λυκείου, όπως ο συγγραφέας της Αθηναίων πολιτείας. Πολλές κωμωδίες της εποχής, οι οποίες παίζονταν μπροστά σε όλους τους Αθηναίους, διαπνέονταν από το ίδιο πνεύμα. Στο τελευταίο τρίτο του 5ου αιώνα, ο Εύπολις υπογράμμιζε, με έναν εντυπωσιακό παραλληλισμό, την αντίθεση ανάμεσα στους στρατηγούς του παλιού καιρού και τους ηγέτες της εποχής του: «Για όλα αυτά που γίνονται σήμερα, πολλά θα μπορούσε να πει κανείς· εγώ όμως δεν ξέρω τι να πω, επειδή πονάω πολύ όταν βλέπω τα πολιτικά πράγματα. Εμείς οι γέροι δεν ζούσαμε πάντα έτσι. Πρώτα απ' όλα, στα χρόνια μας, η πόλη είχε στρατηγούς από τα πιο μεγάλα σπίτια (*ἐκ μεγίστων οἰκιῶν*), πρώτους στα πλούτη και στην καταγωγή. Προσευχόμασταν στο όνομά τους σαν να ήταν θεοί, και ήταν πράγματι θεοί. [...] Τώρα, όμως, αν αποφασίσουμε να κάνουμε εκστρατεία, εκλέγουμε καθάρματα στο αξίωμα των στρατηγών».⁸ Αυτό το στομφώδες εγκώμιο του παρελθόντος αποτελεί χαρακτηριστική μαρτυρία της σύγχυσης που αισθανόταν μια μερίδα των πολιτών μπροστά στην ορμητική είσοδο των νεόπλουτων⁹ στην πολιτική σκηνή της Αθήνας.

Η ίδια τάση εξιδανίκευσης του παρελθόντος διακρίνεται στο έργο του Αριστοφάνη. Παρόλο που είχε επικρίνει αμείλικτα τον Περικλή στην Ειρήνη, η οποία διδάχθηκε το 422/1 π.Χ., ο ποιητής αλλάζει ύφος στους Βατράχους, το 405 π. Χ. Τα λόγια που βάζει στο στόμα του Αισχύλου είναι αποκαλυπτικά: «Ας έχουν του εχθρού τη χώρα για δική τους, και τη δική τους για εχθρική· ας έχουν για δύναμή τους τον στόλο, και τη δική τους “δύναμη” ας την έχουν για αδυναμία».¹⁰ Οι στίχοι αυτοί βρίσκονται στο τέλος του έργου, σε ένα σημείο στρατηγικής σημασίας για την πρόσληψή του από τον θεατή, και μαρτυρούν μια νέα -και μάλιστα

⁵ Βλ. κεφάλαιο 3, σ. 84-85.

⁶ Στην Αθηναίων πολιτεία η ου αποδίδεται στον Αριστοτέλη (38, 3), γίνεται λόγος για τη διωβελία που θέσπισε ο Κλεοφών. Αυτή η αποζημίωση που δινόταν στους πολίτες για να λάβουν μέρος στις γιορτές (IGI³188, στ. 10) καθιερώθηκε λίγο μετά την πτώση της ολιγαρχίας του 411 π.Χ. και καταργήθηκε το 404 π.Χ., για να θεσπιστεί ξανά λίγο αργότερα.

⁷ Στα *Ηθικά Νικομάχεια* (6,5,1140b κ. ε.) ο Περικλής παρουσιάζεται ως πρότυπο της φρονήσεως, της ικανότητας να σκέφτεται και να αποφασίζει κανείς για πρακτικά θέματα με ορθολογικό τρόπο, προσαρμόζοντας τις πράξεις του στην αέναη κίνηση του κόσμου. Βλ. σχετικά P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Παρίσι 1986, σ. 53-60.

⁸ Εύπολις, απόσπ. 384Κ.-Α. Οι στίχοι αυτοί μπορεί να προέρχονται από την κωμωδία με τίτλο Δήμοι.

⁹ Ο όρος «νεόπλουτος» απαντά για πρώτη φορά στους Σφήκες (στ. 1309) του Αριστοφάνη το 422 π.Χ. Βλ. σχετικά W.R. Connor, *New Politicians*, ό.π., σ. 155-156, σημ. 40. I ο 428 π. Χ., αμέσως μετά τον θάνατο του Περικλή, ο Κρατίνος είχε πλάσει τη σύνθετη λέξη «*νεοπλουτοπόνηροι*»(fr. 223 Κ.-Α.), η οποία φαίνεται να προϋποθέτει την ύπαρξη μιας μικρότερης σύνθετης λέξης.

¹⁰ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, στ. 1463-1465.

θετική- θεώρηση της αμυντικής τακτικής του Περικλή, ο ίδιος στήριζε όλες του τις ελπίδες στο ναυτικό, ακόμα κι αν έτσι εγκατέλειπε την επικράτεια της πόλης στα χέρια του εχθρού. Σε μια περίοδο κατά την οποία η Αθήνα γνώριζε τη μία ήττα μετά την άλλη, τόσο στη στεριά όσο και στη θάλασσα, η μορφή του Περικλή συμβόλιζε πλέον την εποχή μιας αλλοτινής παντοδυναμίας.

Ο Περικλής έχει πλέον αποκατασταθεί, και οι διάδοχοί του κακολογούνται αλύπητα: το χάσμα ανάμεσά τους φαντάζει τεράστιο, αν όχι αγεφύρωτο. Ωστόσο, αν εξετάσουμε πιο προσεκτικά το ζήτημα, η τομή είναι λιγότερο βαθιά απ' όσο θα νόμιζε κανείς, αν στηριζόταν μόνο στις βίαιες επιθέσεις των κωμωδιογράφων και στις θεωρητικές αναλύσεις των ιστορικών και των φιλοσόφων.

Τομή ή οφθαλμαπάτη;

Πρώτα απ' όλα, οι «νέοι πολιτικοί» δεν ήταν ούτε άγνωστοι, ούτε είχαν ταπεινή καταγωγή: ο πατέρας του Κλέωνα, ο Κλεαίνετος, ήταν χορηγός το 460/59 π.Χ. · ο γιος του έκανε καλό γάμο, όταν, γύρω στο 440 π.Χ.,¹¹ πήρε για σύζυγο την κόρη τού Δικαιογένη, ενός επιφανούς Αθηναίου.¹² Η οικογένειά του, δηλαδή, ήταν ήδη εύπορη από την προηγούμενη γενιά. Όσο για τον πατέρα τού Κλεοφώντα, τον Κλειππίδη, είχε ήδη εκλεγεί στρατηγός το 428 π.Χ.¹³ Οι «νέοι άνδρες» ήταν πολύ λιγότερο «νέοι» απ' όσο έχουν υποστηρίξει ορισμένοι -αρχαίοι και νεότεροι- συγγραφείς.

Κατά δεύτερο λόγο, αυτός ο ισχυρισμός έχει αμφίβολη βάση: στηρίζεται στην άποψη ότι, στην Αθήνα, μόνο ο πλούτος που οφειλόταν στην ιδιοκτησία γης εθεωρείτο θεμιτός. Για να τεκμηριώσουν αυτή την άποψη, οι ιστορικοί επικαλούνται τις έντονες επικρίσεις που είχαν δεχτεί οι δημαγωγοί οι οποίοι όφειλαν την περιουσία τους στη βιοτεχνία. Αυτές οι επιθέσεις όμως προέρχονταν από έναν πολύ συγκεκριμένο χώρο, τους κύκλους των διανοουμένων της Αθήνας, και δεν απηχούσαν τη γνώμη της πλειονότητας των πολιτών. Άλλωστε η αποτελεσματικότητά τους αποδείχτηκε περιορισμένη, αφού αυτοί οι νέου τύπου δημαγωγοί κατόρθωσαν να εκλεγούν και, συχνά, να επανεκλεγούν από τον δήμο: η ιδιότητα του πλούσιου βιοτέχνη δεν αποτελούσε με κανέναν τρόπο μειονέκτημα που έκλεινε τον δρόμο για την απόκτηση κάποιου ηγετικού αξιώματος στην πόλη, τουλάχιστον μετά το 430 π.Χ. Είναι αλήθεια ότι αυτά τα πρόσωπα γίνονταν στόχος επικρίσεων και χλευασμών, όχι όμως περισσότερο απ' ό,τι ο Θεμιστοκλής, ο οποίος είχε χαρακτηριστεί «καταπύγων» (κίναιδος), σε ένα όστρακο που βρέθηκε στην αγορά, ή ο Κίμων, ο οποίος είχε κατηγορηθεί για αιμομιξία με την αδελφή του, την Ελπινίκη.¹⁴

Τέλος, αν πράγματι επήλθε κάποια ρήξη, θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν από τον θάνατο του Περικλή: οι «νέοι πολιτικοί» ασκούσαν αναμφισβήτητη επιρροή στα πολιτικά πράγματα της πόλης από την εποχή που ο Περικλής ήταν ακόμα εν ζωή. Χωρίς να χρειάζεται να ανατρέξουμε στην εποχή του Εφιάλτη, για τον οποίο ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά, υπάρχουν πολλές ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ της βαθμιαίας μεταβολής της κοινωνικής προέλευσης των νέων πολιτικών ηγετών στην Αθήνα. Ήδη από τη δεκαετία του 440 π.Χ., ο στρατηγός Άγων, ιδρυτής της αποικίας της Αμφίπολης το 437 π.Χ., ανταποκρινόταν στο

¹¹ IG11² 2318, στ. 34.

¹² Για τον Κλέωνα, βλ. J.K. Davies, *Athenian Propertied Families*, Οξφόρδη 1971, αρ. 8674. Για τον Δικαιογένη, ό.π., αρ. 3773.

¹³ Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Γ3, 2.

¹⁴ Βλ. S. Brenne, «Ostraka and the Process of Ostrakophoria», στο W.D.E. Coulson κ.ά. (επιμ.), *The Archeology of Athens and Attica under Democracy*, Λονδίνο 1994, σ. 13-24.

στερεότυπο του νεόπλουτου τυχοδιώκτη, κινώντας υποψίες ότι καταχράστηκε το αξίωμα και την εξουσία του για να πλουτίσει. Στους *Πλούτους* του κωμωδιογράφου Κρατίνου, ο Άγνων κατηγορείται ότι απέκτησε την περιουσία του με ύποπτα μέσα:

«Κατήγορος: Αυτός ο άνθρωπος δεν έγινε πλούσιος, στην Αθήνα, με τρόπο σύμφωνο με τη δικαιοσύνη, και αυτό πρέπει να το πληρώσει.

Μάρτυρας υπεράσπισης: Όχι! Το αντίθετο: είναι *αρχαιοπλουτος!* Ήταν πλούσιος από την αρχή!»¹⁵

Ο ποιητής παίζει με τη διπλή σημασία της λέξης αρχή, η οποία σημαίνει «αφετηρία» αλλά και «εξουσία».¹⁶ Η πολυσημία της λέξης επέτρεπε στον Κρατίνο να κάνει τους θεατές να γελάσουν διαβάλλοντας έναν στρατηγό που πλούτισε από τη μια στιγμή στην άλλη, πολύ πριν από τον θάνατο του Περικλή και ι ην είσοδο του Κλέωνα στην πολιτική σκηνή.

Από κοινωνιολογική άποψη, επομένως, δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί μια ριζική ρήξη ανάμεσα στις περιόδους πριν και μετά τον Περικλή. Οι πολιτικές πρακτικές παρουσιάζουν αξιοσημείωτη συνέχεια, σε αντίθεση με τα όσα υποστηρίζει ο συγγραφέας της Αθηναίων πολιτείας. Είναι δυνατόν να ισχυριστεί κανείς καλόπιστα ότι υπάρχει κάποια αντίθεση ανάμεσα στην πολιτική του Περικλή και την πολιτική των διαδόχων του, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι οι τελευταίοι διέφθειραν τον λαό με τις αποζημιώσεις για την άσκηση των πολιτικών καθηκόντων; Ο Κλέων, ο Υπέρβολος ή ο Κλεοφών έκαναν άραγε τίποτα παραπάνω από το να μιμηθούν το παράδειγμα του Περικλή, ο οποίος, ήδη από τη δεκαετία του 450 π.Χ., είχε θεσπίσει μισθό για τους δικαστές; Και παρόλο που ο Κλέων ήταν πιθανότατα πιο πολεμοχαρής από τον Περικλή και είχε αντιταχθεί στη στρατηγική επιλογή μιας στάσης αναμονής, και οι δύο ηγέτες συμφωνούσαν στα ουσιαστικά: τον πόλεμο εναντίον της Σπάρτης και τη διαφύλαξη της ηγεμονίας με κάθε κόστος.¹⁷

Άλλωστε οι κωμικοί ποιητές δεν είχαν κάνει λάθος: οι επιθέσεις που είχε δεχτεί ο Περικλής όσο ζούσε ήταν εξίσου βίαιες με εκείνες που έμελλε να δεχτεί αργότερα ο Κλέων. Ο Περικλής κατηγορήθηκε ότι έτρεφε τυραννικές φιλοδοξίες και ότι συνωμότησε για την εξόντωση του Εφιάλτη· παρουσιάστηκε επίσης ως δημαγωγός διεφθαρμένος, ακόμα και ως μοιχός. Κάθε άλλο, λοιπόν, παρά απέφυγε τις διαδόσεις, τα κουτσομπολιά και τη γλευή. Ο Κλέων είχε απλώς την ατυχία να είναι ο στόχος του ποιητή στην αρχαιότερη σωζόμενη κωμωδία, τους *Αχαρνές* του Αριστοφάνη· αν η μοίρα είχε θελήσει να σώσει, αντί για τους *Αχαρνές*, τον Διονυσιαλέξανδρο του Κρατίνου, όπου ο Περικλής γίνεται στόχος ανελέητης κριτικής, η εικόνα που θα είχαμε σήμερα για τη μορφή του θα ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, λιγότερο κολακευτική.

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της ανάλυσης, διαπιστώνουμε ότι ο Περικλής δεν φαντάζει πλέον τόσο διαφορετικός από τον Κλέωνα. Και οι δυο τους ήταν άριστοι δημαγωγοί, τουλάχιστον με την αρχική έννοια του όρου, που σήμαινε «ηγέτης του λαού», χωρίς κοινωνικές ή ηθικές αποχρώσεις: αρχικά, «δημαγωγοί» ήταν όλοι οι Αθηναίοι που, από τους Περσικούς Πολέμους ως το 411 π.Χ., προσφέρθηκαν να καθοδηγήσουν τον λαό. Όπως έχει αποδείξει ο Christian Mann, ο θάνατος του Περικλή δεν ανέτρεψε εκ βάθρων τη λειτουργία της

¹⁵ Κρατίνος, απόσπ. 73, στ. 69-71 Κ.-Α.

¹⁶ Βλ. A.J. Podlecki, *Perikles and his Circle*, ό.π., σ. 129.

¹⁷ Βλ. σχετικά E. F. Bloedow, «The Implications of a Major Contradiction in Pericles' Career», *Hermes*, 128, 3 (2000), σ. 295-309: ο συγγραφέας δείχνει ότι, όσον αφορά το ζήτημα της ιμπεριαλιστικής συμπεριφοράς, η αντίθεση ανάμεσα στον Περικλή και τους διαδόχους του είναι πιο περιορισμένη απ' όσο φαίνεται. Βλ. επίσης κεφάλαιο 4, σ. 110.

Αθηναϊκής Δημοκρατίας.¹⁸ Είναι αλήθεια ότι οι Αθηναίοι του 4ου αιώνα είχαν την αόριστη αίσθηση πως, από πολιτική σκοπιά, ο κόσμος τους ήταν πολύ διαφορετικός από εκείνον του 5ου αιώνα. Ωστόσο, οι περισσότεροι δεν συσχέτιζαν αυτή την εξέλιξη με τον θάνατο του Περικλή. Στα τέλη του 5ου αιώνα, όπως είδαμε, ο Εύπολις υπογράμμισε απλώς την αντίθεση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, χωρίς καν να τον αναφέρει. Όσο για τον Δημοσθένη, στα μέσα του 4ου αιώνα, διέκρινε πράγματι μια αλλαγή στην πολιτική ζωή της Αθήνας, χωρίς όμως να τη συνδέει με μια συγκεκριμένη στιγμή ή ένα συγκεκριμένο άτομο: «Στην εποχή των προγόνων μας, οι ρήτορες [...] συνήθιζαν έτσι ακριβώς να πολιτεύονται [...] [προτιμώντας] τη σωτηρία της πολιτείας παρά τη συμπάθεια [που θα κέρδιζαν] από τους λόγους [τους·] εννοώ τον περίφημο εκείνον Αριστείδη, και τον Νικία, τον συνονόματο μου, τον Περικλή. Από τότε όμως που εμφανίσθηκαν αυτοί οι ρήτορες που σας ρωτούν: “Τι επιθυμείτε; Τι να προτείνω; Ποια χάρη να σας κάμω;”, τα συμφέροντα της πόλεως έχουν θυσιαστεί για χάρη μιας πρόσκαιρης δημοτικότητας, κι έτσι συμβαίνουν τέτοια που βλέπετε».¹⁹ Ο Δημοσθένης λοιπόν δεν συσχέτιζε το τέλος του χρυσού αιώνα με τον θάνατο του Περικλή, αλλά παρέτεινε εκείνη τη μαγική περίοδο ως τον θάνατο του Νικία το 413 π.Χ., δεκαπέντε χρόνια αργότερα, στη Σικελική Εκστρατεία...

Πάντως, αυτός που προέβη στη ριζικότερη αμφισβήτηση τούτης της υποτιθέμενης ρήξης ήταν ο Πλάτων. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, το να προσπαθήσει κανείς να ξεχωρίσει την ήρα από το στάρι και να αντιπαραβάλει τα χρόνια πριν και μετά τον θάνατο του Περικλή ήταν εντελώς μάταιο, για έναν πολύ απλό λόγο: επειδή κανένας ηγέτης, όσο ενάρετος και αν ήταν, δεν είχε κατορθώσει ποτέ να ελέγξει τον τυραννικό και ιδιότροπο λαό της Αθήνας.

Η σωκρατική κριτική: Ένας στρατηγός χωρίς επιρροή Η ώρα του Περικλή: Μια γενικευμένη παιδαγωγική χρεοκοπία

Οι σωκρατικοί συγγραφείς -ο Πλάτων, αλλά και ο Ξενοφών και ο Αντισθένης- παρουσίασαν μια πολύ αρνητική εικόνα του Περικλή. Αντί να τον συνδέσουν με μια χρυσή εποχή, τον περιέγραψαν ως έναν άνθρωπο αναμφισβήτητα εξαιρετικό, αλλά ανίκανο να διαπαιδαγωγήσει τους συγχρόνους του. Από τη στιγμή που απέτυχε να προσφέρει κατάλληλη παιδεία στους συμπολίτες του, δεν θα μπορούσε να χαλιναγωγήσει τις καταστροφικές επιθυμίες του όχλου.

Για να παρουσιάσουν αυτή την αποτυχία του Περικλή, οι σωκρατικοί συγγραφείς επέλεξαν μια πολύ συγκεκριμένη προσέγγιση: εστίασαν τις επικρίσεις τους στις δύσκολες σχέσεις του Αθηναίου ηγέτη με τα παιδιά του, για να υπογραμμίσουν ότι ήταν παντελώς ανίκανος να ασκήσει οποιονδήποτε παιδευτικό ρόλο. Θα πρέπει βέβαια να αναφερθεί ότι, από την πλευρά τους, τα παιδιά του -ιδίως ο πρωτότοκος γιος του, ο Ξάνθιππος- δεν είχαν διστάσει να επικρίνουν τον πατέρα τους, ή ακόμα και, σύμφωνα με τον Στησίμβροτο, να διαδώσουν εις βάρος του τις πιο ατιμωτικές φήμες.²⁰ Οι σωκρατικοί μπορούσαν να παίξουν εύκολα με την αντίθεση ανάμεσα στη διχόνοια (στάσις), που βασίλευε στην οικογένειά του, και την αναγκαία ενότητα που υποτίθεται ότι θα έπρεπε να επικρατεί στην πόλη.²¹

¹⁸ Chr. Mann, *Die Demagogen und das Volk. Zuipolidschen Kommunikation im Athen des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Βερολίνο 2007.

¹⁹ Δημοσθένης, Γ' Ολυθιακός 3, 21-22 [μτφρ. Α. Σακελλάριος, *Δημοσθένους Ολυθιακοί λόγοι*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1988],

²⁰ FCrHist 107 F11 (= Πλούταρχος, *Περικλής*, 36, 6). Βλ. κεφάλαιο δ, ο. [87-88],

²¹ Βλ. Πλούταρχος, 36, 1. Σύμφωνα με τον Αθηναίο, την αποτυχία του Περικλή στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών του παρουσίασε και ο Αντισθένης: «Η Ασπασία [του Αντισθένη] είναι, από την αρχή ως το τέλος, μια σάτιρα των γιων του Περικλή, του Ξάνθιππου και του Πάραλου: ο ένας -λέει ο Αντισθένης- ήταν πάντα μαζί

Πιο συγκεκριμένα, ο Πλάτων κατηγορήσε τον Περικλή ότι δεν είχε διδάξει στα παιδιά του την τέχνη της διακυβέρνησης· αυτό φάνταζε σκανδαλώδες στα μάτια ενός φιλοσόφου για τον οποίο η πολιτική ήταν μια επιστήμη που κατείχε περίοπτη θέση στο οικοδόμημα της γνώσης:

«Ακόμα και στην ιδιωτική τους ζωή, οι πιο σοφοί και άξιοι ανάμεσα στους συμπολίτες μας αποδεικνύονται ανίκανοι να μεταδώσουν σε άλλους τη δική τους αρετή. Έτσι, λοιπόν, ο Περικλής, ο πατέρας αυτών εδώ των νεαρών, τους φέρθηκε καλά και τους πρόσφερε άψογη μόρφωση, όσον αφορά εκείνα που μπορούσαν να τους δώσουν οι δάσκαλοι. Στον τομέα όμως που ο ίδιος είναι σοφός [την τέχνη της πολιτικής], δεν τους έμαθε τίποτα, ούτε τους εμπιστεύθηκε σε κανέναν άλλο· τους άφησε να τριγυρνούν μόνοι τους από δω κι από κει και να βοσκούν σαν λυμένα ζώα, ελπίζοντας πως η τύχη θα φέρει τα βήματά τους στον δρόμο της αρετής».²²

Πέρα από την κακή ανατροφή που ο Περικλής πρόσφερε στους γιους του, ο Πλάτων αναφερόταν επίσης στην παιδεία-χ ή την έλλειψη παιδείας- που πρόσφερε στον Αλκιβιάδη και τον αδελφό του, τον Κλεινία, τους οποίους είχε υπό την κηδεμονία του. Ο Αθηναίος ηγέτης δεν κατόρθωσε να διορθώσει την επιλήψιμη συμπεριφορά των δύο νέων που είχε θέσει υπό την προστασία του: αυτή την άποψη εκφράζει ο πλατωνικός Σωκράτης στον διάλογο του με τον νεαρό Αλκιβιάδη. Σύμφωνα με τον Σωκράτη, ο Περικλής δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί σοφός, επειδή δεν μετέδωσε τη σοφία του ούτε στους γιους του ούτε στον Κλεινία. Στην πορεία του διαλόγου, ο Αλκιβιάδης αναγνωρίζει άλλωστε και ο ίδιος ότι οι δυο γιοι του Αθηναίου ηγέτη ήταν ηλίθιοι και πως ο αδελφός του ήταν τρελός. Ο Σωκράτης δεν χάνει την ευκαιρία, και ρωτά τον νεαρό συνομιλητή του: «Ανάμεσα όμως στους υπόλοιπους Έλληνες ή και τους ξένους, μπορείς να μου αναφέρεις έστω και έναν, ελεύθερο ή δούλο, που να έγινε σοφότερος χάρη στη συναναστροφή του με τον Περικλή; »²³ Αδυνατώντας να απαντήσει στην πρόκληση του Σωκράτη, ο Αλκιβιάδης παραμένει σιωπηλός, και η σιωπή του επιβεβαιώνει τη θέση του φιλοσόφου.

Είναι φανερό ότι ο Πλάτων επινόησε αυτό τον διάλογο έχοντας ποικίλους στόχους. Πρώτα απ' όλα, ήθελε να καταλογίσει αποκλειστικά και μόνο στον Περικλή την εκπαιδευτική αποτυχία του Αλκιβιάδη και του αδελφού του: ο Αλκιβιάδης, που είχε εμπλακεί σε πολλά θρησκευτικά, πολιτικά και ερωτικά σκάνδαλα, γινόταν έτσι το σύμβολο της παιδαγωγικής χρεοκοπίας του ηγέτη. Κατά δεύτερο λόγο, ανάβοντας, κατά κάποιον τρόπο, μια φωτιά για να δημιουργήσει μια αντιπυρική ζώνη γύρω από τον Σωκράτη, ο φιλόσοφος επιχειρεί να απαλλάξει τον δάσκαλό του από κάθε ευθύνη γι' αυτή την παιδαγωγική καταστροφή, δίνοντας μια απάντηση σε όσους τον κατηγορούσαν ότι είχε παίξει ολέθριο ρόλο στη διάπλαση του νεαρού Αλκιβιάδη.²⁴ Διευρύνοντας την κριτική του, ο Πλάτων αρνείται να αναγνωρίσει στον Περικλή την ικανότητα να ασκήσει οποιονδήποτε παιδαγωγικό ρόλο: οι αποτυχίες του στην ιδιωτική σφαίρα παρουσιάζονται ως προάγγελος της αποτυχίας του στον δημόσιο χώρο. Ο φιλόσοφος έδινε τόσο μεγάλη σημασία σε αυτή την ιδέα, ώστε επανήλθε δριμύτερος στον Γοργία: «Λένε ότι οι Αθηναίοι, χάρη στην επιρροή του Περικλή, έγιναν καλύτεροι ή, αντιθέτως, ότι εκείνος τους διέφθειρε; Εγώ ακούω να λένε ότι ο Περικλής έκανε τους Αθηναίους φυγόπονους, δειλούς, φλύαρους και φιλάργυρους, αφού αυτός καθιέρωσε για πρώτη φορά την καταβολή μισθού για την άσκηση κάθε δημοσίου καθήκοντος». Ακόμα χειρότερα, ο Περικλής κατηγορείται ότι έκανε τους συμπολίτες του «*ἀγρωτέρους*» απ' ό,τι ήταν προτού

με τον Αρχέστρατο, που παραδινόταν σε όλα όσα συμβαίνουν στους οίκους ανοχής· ο άλλος είχε στενή φιλία με τον Εύφημο, που βασάνιζε όσους συναντούσε με τα κρύα και χυδαία αστεία του» (*Δειπνοσοφιστές*, 5, 220d).

²² Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 319e-320a. Πρβλ. επίσης Μενών, 93b-e: ο Περικλής δεν κατόρθωσε να διδάξει ο ίδιος στους γιους του την αρετή, ούτε τους πρόσφερε έναν δάσκαλο που θα μπορούσε να το πετύχει.

²³ Πλάτων, *Αλκιβιάδης* 1, 118d-119a.

²⁴ Πρβλ. Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 1, 2, 12-13.

αναλάβει την ηγεσία τους.²⁵ Σύμφωνα με αυτή την επίκριση, όχι μόνο δεν κατόρθωσε να ανασχέσει την εγγενή τάση του δημοκρατικού πολιτεύματος προς τη διαφθορά, αλλά και την επιτάχυνε.

Για να αποδείξουν την παρακμή της Αθήνας, οι μαθητές του Σωκράτη έφτασαν μερικές φορές στο σημείο να επιστρατεύσουν ακόμα και τον Περικλή τον Νεότερο για τις ανάγκες της επιχειρηματολογίας τους. Ήταν ένας ακόμα τρόπος να επικρίνουν τον πατέρα μέσω του γιου. Ο νόθος γιος που απέκτησε ο Αθηναίος ηγέτης με την Ασπασία ήταν, κυριολεκτικά, η ενσάρκωση των σφαλμάτων της πολιτικής του: ο Περικλής πέτυχε την πολιτογράφηση του, σε φανερό αντίφαση με τον νόμο για την απόκτηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη που είχε εισηγηθεί ο ίδιος το 451 π.Χ. Οι μαθητές του Σωκράτη δεν αφήνουν τίποτα όρθιο, και φτάνουν στα άκρα της ειρωνείας βάζοντας τον γιο να παίξει τον ρόλο του αμείλικτου επικριτή της ριζοσπαστικής δημοκρατίας που είχε εγκαθιδρύσει ο πατέρας. Ο Περικλής ο Νεότερος -που είχε εκλεγεί στο αξίωμα του στρατηγού και βρήκε άδικο θάνατο μετά τη Ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ.- παίρνει τον λόγο στα Απομνημονεύματα του Ξενοφώντα, για να καυτηριάσει την παρακμή της πόλης. Συγκρίνοντας τους Αθηναίους με αθλητές που ήταν άλλοτε εύρωστοι αλλά πλέον έχουν γίνει νωθροί, προτείνει, για να ανασχεθεί αυτή η επικίνδυνη πορεία, την επιστροφή στα ήθη των προγόνων, σύμφωνα με το παράδειγμα... των Λακεδαιμονίων!²⁶ Χάρη στη σκωπτική γραφίδα του Ξενοφώντα, ο γιος του Περικλή έφτανε στο σημείο να εγκωμιάσει τους ορκισμένους εχθρούς του πατέρα του και να υμνήσει το ολιγαρχικό τους πολίτευμα.

Στο έργο των μαθητών του Σωκράτη ο Περικλής εμφανίζεται, στην καλύτερη περίπτωση, ως ένας πολιτικός με εξαιρετικά χαρίσματα, που αποδείχτηκε όμως ανίκανος να διαπαιδαγωγήσει τους απογόνους και τους συμπολίτες του· στη χειρότερη περίπτωση, παρουσιάζεται ως χυδαίος δημαγωγός που κολάκεψε τα πιο χυδαία ένστικτα του λαού. Θα πρέπει άραγε να δούμε στις πικρόχολες αυτές επικρίσεις μια εχθρική εμμονή απέναντι στην πιο εξέχουσα μορφή ενός μισητού καθεστώτος; Ίσως, αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Πέρα από τη μεμονωμένη περίπτωση του Περικλή, αυτό που θέλει να καταδείξει ο Πλάτων στο έργο του είναι η χρεοκοπία όλου του πολιτικού προσωπικού της Αθήνας.

Μια μακροπρόθεσμη εξέλιξη: Η εγκαθίδρυση της «τυραννίας» του δήμου

Στον Γοργία, ο Πλάτων δεν είχε αποκλειστικό στόχο τον Περικλή, αλλά τον περιλαμβάνει σε μια κριτική όλων των Αθηναίων ηγετών, από την εποχή του Θεμιστοκλή. Κανείς τους δεν κατάφερε, έστω και λίγο, να χαλιναγωγήσει τις επιθυμίες του λαού: «Δεν πολιτεύτηκαν με τρόπο που, χρησιμοποιώντας πειθώ και εξαναγκασμό, να επιτρέπει στους πολίτες να γίνουν καλύτεροι. Από αυτή την άποψη, όχι, δεν υπάρχει, όπως λέγεται, καμία διαφορά ανάμεσα στους παλιούς και τους τωρινούς»,²⁷ Με δυο λόγια, ο Περικλής δεν ήταν ούτε καλύτερος ούτε χειρότερος από τους άλλους: ήταν ένας από εκείνους που φέρονταν στους Αθηναίους «όπως στα παιδιά, προσπαθώντας μόνο να τους ευχαριστήσουν, χωρίς να νοιάζονται αν, έπειτα απ' όλα αυτά, θα γίνουν καλύτεροι ή χειρότεροι».²⁸ Στο σημείο αυτό, ο Πλάτων συγκλίνει με τον Θεόπομπο τον Χίο, έναν μαθητή του Ισοκράτη ο οποίος είχε διατυπώσει, την ίδια εποχή, αυστηρές επικρίσεις για τους Αθηναίους πολιτικούς: εκτός από τον Περικλή, είχε κατηγορήσει για δημαγωγία και τον Κίμωνα, ο οποίος ήταν οπαδός του αριστοκρατικού

²⁵ Πλάτων, *Γοργίας*, 515d-e, 516c.

²⁶ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 3,5, 13.

²⁷ Πλάτων, *Γοργίας*, 517b-c.

²⁸ Πλάτων, *Γοργίας*, 502d-503b.

καθεστώτος.²⁹ Σύμφωνα με τον Θεόπομπο, η γενναιοδωρία του πρώτου δεν διέφερε καθόλου από τη γενναιοδωρία του δεύτερου: και στις δύο περιπτώσεις, επρόκειτο για ποταπή κολακεία.

Αντίθετα, όμως, από τον Θεόπομπο, ο Πλάτων δεν σταματά σ' αυτή την πικρόχολη διαπίστωση. Αντί να συνεχίσει να επικρίνει τους Αθηναίους ηγέτες, τους απαλλάσσει, όχι χωρίς κάποια υποκρισία, από κάθε καθοριστική ευθύνη για την κατάντια της πόλης. Ακόμα κι αν ήθελαν -υποστηρίζει-, οι ηγέτες του δήμου δεν θα μπορούσαν να αντιταχθούν στις ιδιοτροπίες του πλήθους: σύμφωνα με τον φιλόσοφο, ο λαός διαμορφώνει τον χαρακτήρα του πολιτικού, και όχι ο πολιτικός τον χαρακτήρα του λαού. Σε αντίθεση με μια παράδοση που θέλει τον *δήμο* να είναι απλώς ο καθρέφτης των ηγετών του -όπως υποστηρίζει ο Αριστοτέλης ή ο Ξενοφών-, ο Πλάτων εκτιμά ότι ο λαός ήταν ο πραγματικός υπεύθυνος της διαφθοράς της αθηναϊκής ελίτ:

«Ποια προσωπική παιδεία θα πρέπει να έχει [ο πολιτικός] για να αντέξει και να μην παρασυρθεί από το ορμητικό ρεύμα τόσων ψόγων ή τόσων επαίνων που τον σπρώχνει όπου θέλει; Και δεν θα καταλήξει ο πολιτικός να κρίνει το καλό και το κακό όπως εκείνοι [δηλαδή ο λαός]; Δεν θα αποκτήσει τα ίδια ήθη (*ἐπιτηδεύσειν*) και δεν θα γίνει ίδιος μ' αυτούς;»³⁰

Ο Πλάτων πιστεύει ότι οι ελίτ δεν ήταν σε θέση να αντισταθούν στον «χείμαρρο» του δημοκρατικού πολιτεύματος που παρασύρει τα πάντα στο πέραςμά του. Αντίθετα από τους περισσότερους στοχαστές της εποχής του, έπαιρνε στα σοβαρά τη δημοκρατία, το καθεστώς που τόσο έντονα απεχθάνονταν - ο λαός δεν ήταν μαριονέτα· το αντίθετο, μάλιστα: ασκούσε τρομακτική επιρροή στους ηγέτες του και τους ωθούσε να ευθυγραμμίσουν τον τρόπο που πολιτεύονταν με τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή. Απέναντι στον λαό-τύραννο, οι ηγέτες έπρεπε να συντονίσουν τις επιθυμίες τους με τις προσδοκίες του πλήθους: διαφορετικά, κινδύνευαν να πέσουν σε ανυποληψία, να εξοστρακιστούν, ή ακόμα και να θανατωθούν. Όπως δηλώνει ο Πλάτων σε άλλο σημείο του έργου του, για να είναι κανείς ασφαλής ζώντας υπό την εξουσία ενός τυράννου, είναι προτιμότερο να γίνει όμοιος με εκείνον και να μάθει να συμφωνεί σε όλα μαζί του.³¹

Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, ο τρόπος με τον οποίο πολιτεύτηκε ο Περικλής αποκτά νέο νόημα. Η ζωή του αποτελεί, παρά τη θέλησή του, μια μαρτυρία της καθιέρωσης ενός συνόλου δημοκρατικών κανόνων που γίνονταν όλο ένα και αυστηρότεροι με την πάροδο του χρόνου. Μπροστά στην αυξημένη πίεση του δήμου, ο Περικλής έπρεπε να επιδείξει διαγωγή υπεράνω πάσης υποψίας, και να αρνηθεί κάθε μορφή διάκρισης που θα μπορούσε να θεωρηθεί προκλητική. Η απόρριψη της δαπανηρής πολυτέλειας, η απόσταση που κρατούσε από τους φίλους του, ο τρόπος που σκηνοθετούσε την παρουσία του στην Εκκλησία του Δήμου, ή ακόμα και η προτίμηση που έδειχνε στον στόλο και τους ερέτες-και όχι στη φάλαγγα και τους οπλίτες-, είναι χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στην επίτευξη μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στον λαό και τις ελίτ στην Αθήνα. Στο εξής, τόσο με τη δημόσια διαγωγή τους όσο και με τη συμπεριφορά τους στην ιδιωτική σφαίρα, οι δημαγωγοί έπρεπε να προσπαθούν αδιάκοπα να μειώσουν την κοινωνική απόσταση που τους χώριζε από τους απλούς πολίτες. Αν εξουδετερώσουμε λοιπόν το ιδεολογικό τους φορτίο, οι αναλύσεις του Πλάτωνα μας επιτρέπουν να εξετάσουμε υπό νέο πρίσμα τις σχέσεις ανάμεσα στον μεγάλο άνδρα και τη δημοκρατία. Η ώρα του Περικλή δεν σηματοδοτεί μια ρήξη, αλλά, αντίθετα, εγγράφεται σε μια μακροχρόνια εξέλιξη: τη χαλιναγώγηση των ελίτ από τον λαό. Οι ολιγαρχικοί δεν

²⁹ *FCrHist* 115 F 90 (=Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, 12, 533a-c).

³⁰ Πλάτων, *Πολιτεία*, 6, 492c.

³¹ Πλάτων, *Γοργίας*, 510b-e.

ανέχονταν αυτή την εξομοίωση και προτιμούσαν να την ερμηνεύσουν ως σημάδι μιας ανεπανόρθωτης ηθικής και πολιτικής παρακμής.

Ο Περικλής ήταν και πρωταγωνιστής και απλός μάρτυρας τούτης της σταδιακής ανατροπής. Παρόλο που είχε συμβάλει σε αυτή, δεν ήταν ούτε ο υποκινητής της διαδικασίας, ούτε εκείνος που διαμόρφωσε οριστικά το αποτέλεσμά της. Όταν πέθανε, η ιδεολογική κυριαρχία του λαού δεν ήταν ακόμα αδιαφιλονίκητη. Η ιστορία του Αλκιβιάδη, κηδεμόνας του οποίου ήταν ο Περικλής, το αποδεικνύει: η απλοχεριά του νεαρού Αθηναίου και ο έκλυτος βίος του δεν τον εμπόδισαν να γοητεύσει τον δήμο και, παρά τις εκκεντρικότητές του, να εκλεγεί στο αξίωμα του στρατηγού πολλές φορές ανάμεσα στο 420 και το 410 π.Χ.³² Θα χρειαστεί να περιμένει κανείς ως τον 4ο αιώνα -και το τραύμα του Πελοποννησιακού Πολέμου που έμεινε για πολύ καιρό ανοιχτό-, για να δει να εδραιώνεται το δημοκρατικό πολίτευμα και να διαμορφώνονται οριστικά οι όροι του συμβιβασμού ανάμεσα στις ελίτ και τον λαό.

Σε αντίθεση με ό,τι υποστήριζαν πολλοί αρχαίοι συγγραφείς, ο θάνατος του Περικλή δεν σηματοδοτεί μια ρήξη στην ιστορία της Αθήνας. Θα πρέπει, λοιπόν, να ξεχάσουμε τον Θουκυδίδη και τις μεροληπτικές κρίσεις του; Αυτό είναι αδύνατον, έστω και για ιστοριογραφικούς και μόνο λόγους. Η άποψη του αρχαίου ιστορικού μπορεί να είναι σχηματική, επέβαλε όμως έναν συγκεκριμένο προσανατολισμό στην ανάγνωση της εποχής του Περικλή, ο οποίος άντεξε στον χρόνο, από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Τούτο οφείλεται στο ότι η άποψη του Θουκυδίδη, έτσι όπως πέρασε στον Πλούταρχο, δεν άργησε να αποτελέσει κοινό τόπο, ο οποίος υιοθετήθηκε, τις περισσότερες φορές, χωρίς την παραμικρή διάθεση κριτικής στα νεότερα χρόνια. Ο Περικλής, όμως, δεν είχε ανακηρυχθεί ακόμα «μεγάλος άνδρας»: αυτό δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Για πολλούς αιώνες, ο Αθηναίος ηγέτης δεν κατείχε παρά περιθωριακή θέση στις αναφορές στην ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα: η έλευση του «αιώνα του Περικλή» καθυστέρησε πολύ.

³² Βλ. P. Schmitt Pantel, *Hommes illustres*, ό.π., σ. 72.